

պատճառք եղան որ լատին կնքդատորք Կովկասէն ելան՝ որպէս զի հնադարեան հայ լեզուն և ժէտն անաղարտ մնան. և ի հարկին ալ ամենայն ինչ զոգեցին՝ Հառովմէն չգատեալու համար. Կովկասու Հայ ամէն տանս գիւղի մէջ հազիւ հայ կաթողիկէս զիւղ մը կը գտնուի, բայց այդ միակ գիւղն մերձաւոր գիւղերուն բարեկրօնութեան, բարեկարգութեան և յառաջիկութեան օրինակ տաւած է, ի հակառակէն այսօր ամէն հայ կաթողիկէ գիւղ ցաւառ օրտով իր համագգիներուն յառաջդէմ քայլերուն կը փափազի. աղետալի դրից մէջ է. ազգային եպիսկոպոս չունի. քահանայաջուած գարանոց չկայ. ուսումնարաններ բնաւ կը պակսին:

Ժամանակաւ կարգուած տիրացունքն տրեխաւոր, հետոտու և աշխարհիկ գգեստով երկայն Գանապարհորդութեամբ Կովկասէն մինչև ի Մէրտին Միխագետաց կ'երթային ձեռնադրուելու. երբ դեռ ի Թուրքստան հայ կաթողիկէս եպիսկոպոսներ չկային. ի դարձին սահմանաշուխն հասնելուն պէս քահանայական պատմունան կը հազնէին և քահանայ իր ճանչցուէին. — Այս օնով ձեռնադրուածներ տեսայ որ բարի վարուէ օրինակ էին Ժողովրդեան և քահանայական պարտոց ալ խղճամիտ հաւատարիմ. — Իպրանոց չեղած Ժամանակն կարգուած մը կը փափազէր քահանայ ըլլալ իր հոգւոյն և Ժողովրդեան բարոյն համար: Քիչ մը կարողալ գրել կը սորվէր մանր ուսմանց տեղեանէ կ'ըլլար, վարդապետ մը կը ժողովրդեան, եթէ գտնուէր, բարոյական և տեսական աստուածաբանութիւն սորվէր և Ժողովրդեան բարի վիշապական առած՝ այն Ժողովրդեան համար կ'երթար քահանայ ձեռնադրուելու: Տէրութեան կարգադրութեամբ Ժամանակ մը հայ կաթողիկէս տիրացունքն ի Պետերբուրգ լատին եպիսկոպոսէն կը ձեռնադրուէին:

1847ին Հայ կաթողիկէսաց նոր կարգադրութեամբ յանձնուեցան Տիրապետական Սարբատովի եպիսկոպոսին, բայց այդ կարգադրութեան հրամանին մէջ մետական ակնկալութեան պէս բան մը կար « մինչև որ հայ կաթողիկէս եպիսկոպոս ունենան » բառերուն մէջ:

Սարբատովի եպիսկոպոսին հեռաւորութիւն, Կովկասու հայ կաթողիկէսաց փրկանքին ամէն հանգամանքներ չգիտնալն, հայ լեզուի, սովորութիւններ, ծիսաց նախանշալոյց պահպանողականութիւն քահանայից կողմէն գտադրուցին եպիսկոպոսին իրաւասական իշխանութիւնն, ձեռնադրող եպիսկոպոս մ'էր:

Կաթողիկէ եպիսկոպոսի մը անախորժ զրութենէն և Ժողովրդեան խղճին վրայ տիրող հակառակ ազդեցութիւններէն յառաջ եկաւ ջորտութիւն և վրացի և հայ կաթողիկէ անտեղի պատակտուն. վրացի կողմածն ի լատինականութիւն գտաւառ, հայն ալ իր մեծային ազգային եպիսկոպոսին փափագեցաւ և սպասեց, այս պատակտունէն շատ չարիքներ ծնան — ի Կովկաս վրացի կաթողիկէ անունն իր կաթողութեան մէջ դարավերջիկ գիւտ մ'է պատ-

մութիւն և օրէնք հայակովկաս գաւառաց՝ այս նոր անունն կը հակասեն, աւելի պարզ և բացատրիչ էր վրահայ կաթողիկէ բոն: Աժտէր-խառն, Մոզգոնի, Տփլիսու, Քութայիսի և Կորուայ վրահայ կաթողիկէսաց մեծա մասամբ բազմաբնակ հայ կեդրոններէ ի Վրաստան եկեր են: Փաղատասիք (Էնգարէ) ի Փաղատաք բնակիւն և Թըրախոս ըլլաւուն պատճառաւ հայ ըլլալին իրաւունք չունին Ժխտելու: — Դարուս ազգայնորդի ոգին Թափանցող և Ս. Պետրոսի մեծ աթոռն արժանապէս փառապարգող Սրբազան քահանայապետն՝ իւր երկնաւոր և երկրաւոր իմաստութեամբ հաւատաց և քարոզեց ալ Թէ Կաթողիկէ ըլլալ և մնալ բնել չէ ազն ուրանալ և լատինաւալ:

Այս պատակտուն և աստի ծագելիք յարեաց մեծութիւնն նախ զուսկեց Եանդուլան Պոլսո վարդապետն, և ձեռնառուի եղաւ ի դարման յորեաց զարանոցով ուսեալ վարդապետներ հանել, որպէս զի ազն լուսաւորին և սառմնորդեն:

Եանդուլան վրահայ էր, Ախլցխացի, Հաւատաց Մուսալոյցի մտացի և ուսեալ աշակերտ, նախանշաւոր հաւատաց և բարի վարուց, անխնայ ազգասէր, ուշիմ քաղաքագէտ. գովուած է ամէն տեղ և կը ջովուի բարեսէր հիներեւ և իւր ալ լաւ գործերէն: Եինեց ի Ռապաթ Ախլցխայի եկեղեցի, առաջնորդարան վայելուչ և զարանոց օր սխաւ վարդապետացու աշակերտներ պատրաստել:

Եանդուլանի աշակերտներն են Աղէք. Վ. Արարատեան (1), Պօղ. Վ. Նահապետեան. Սիմ. Վ. Ալաւեան. Տէր Պօղ. Չապաւեան (ամուսնաւոր քահանայ): — Զորն ի միասին 1846ին ձեռնադրուած են ի Պետերբուրգ:

Արարատեանի և Նահապետեանի անուններն կէս դար հնչեցին Աղէքսանդրապոլէն ի Պետերբուրգ, Երևանէն ի Վարդապոլ, ի Կարին և ի Հառովմ: — Սակաւաթիւ Ժողովրդեան մը հոգեւոր պետեր էին, բայց Պետերբուրգի պետական գիւտն լեցուցին զարգաւոր գանգաւորներով, աղերսներով, Թեթև և լուրջ խնդիրներով. վրոզուցին և ղղղեցին Սարբատովի շատ եպիսկոպոսաց ու իշխանութիւն: Արարատեանի ճարտարութիւն, լեզուագիտութիւն և ազգասիրութեամբ գեղերեսեալ քաղաքականութիւն կը մոզէր: Նահապետեանի հարստութիւն, Ժողովրդականութիւն, անպանծ կերպն կը սիրուէր և կը պարտուէր. առաջնորդ փառաբանութեան նպատակին ղէջը կը մտաւարարէր լեզուն, գրին և տէրութեան առջև ձեռք բերած դիրքն: Նահապետեանին պահպանող վաճանն էր իր կրօնական հարուստ անունն, հարստութեամբ իրր տնտեսագէտ ճանչցուին պետական մարդիկներէն, և հաւատարիմ բարեկամաց յովող պաշտպանութիւն:

Մին յօգուտ Թէ ի վնաս ամէն ձիգն Թափեց որ եպիսկոպոս կանգնի ինքն Կովկասու

1. Արարատեան մականունը ինքնաստեղծ է, բնիկն և հիշքն է Անտիկեան կամ Տ. Գրիգորեան:

հայ Գաթղիկեայց, միւր աղփայիս եպիսկո-
սաթիւն մը հասարակաց փնասակար ճաննաւ,
լով միտ ընդդիմացաւ Գոռացին և մրցեցան
յիսուն տարի, ոչ որ վերջնական յաղթութիւն
մը տարաւ և երկուքն ալ ուժաւորուեցան և ոգեւ
պարս ընկան, մին ի գերեզմանի, ժուան ի
խոր ծերացեալ:

Արարատեան ծնած է Աղէքսանդրապոլի Գոռ-
աբերէն գիւղէ 1820, Յունիս 23: Արարա-
տովն գլխոյ տէր էր, ինչպէս Կ'ըստի խելաց-
ւոյն համար. երկրին գիտունն էր, հմուտ քան
զայսն ուսւ և հայ լեզուաց, ազգասէր և զգա-
յուն քանաստեղծ ազգի. վարչական կերպ
ունէր, հետաւսեա և բուռն քաղաքագէտ մ'էր.
Իր այս քաղաքագիտութեան մերթ նաւաստ և
մերթ պերճօրէն կ'աղախնէին քահանայա-
կան իւր կարգն և ազգագրութիւնն: Դպրաւ
նոցն տարաւ յԱղէքսանդրապոլ, ինքն էր սնոր
հիմադրի տնօրէն, աւուցիչ և ձեռնադրելի
տիրացուաց քարի վկայական տուող: Աղէքսան-
դրապոլի եկեղեցին լմնաց, զարանոցն հիմնեց
հասարակեց, գրեթէ բոլոր արդի հոփներն իւր
այակերտներն են, բաւական կալուած ալ ձգեց
ազգին: Մշակութայնասնաւ կրտսարեան ան-
յաջ և անշէլ տնէ մը Արարատեանի բոլոր գոր-
ծոց շնորհ խանգարեց. այդ տապով միշտ հա-
կակարծիք եղաւ կաթողիկոսաց ընդհանրու-
թեան, և արատաւորեց Եանդուլեանի Ալեք-
ցիսայի դպրանոցն և յԱղէքսանդրապոլ փոխա-
ցեց. հոգեւոր վարչութեան կեդրոնէն հեռա-
ցան և հեռուէն անոր փայ ազգին և ճննեց:
Դպրոցն իւր անձնական եկամտից աղբիւրն էր,
տղայոց մտաւարարած թղակներով, նուէր
ներով և կոյունքներով: Տնօրէնած էր տնտե-
սութենէ ինքն միայն տիրացուն ի քահանայ ըն-
ծայել: Արարատովի եպիսկոպոսին, և եպիսկո-
պոսն անոր Հայ-կաթողիկէ ընծայեալն կրնար
ձեռնադրել. եպիսկոպոս գործիք մ'էր միայն և
Արարատեան էր իրաւաբանական եպիսկոպոսն.
յուսարեցաւ եպիսկոպոսն երբ իւր այցելուն վի-
ճակին սահմանագլխէն ամօթաւար յետ դար-
ձաւ տէրութեան հրամանաւ: Արարատովի զը-
պրանոցն ոչ ուսմանց ծրագիր ունէր, ոչ օրա-
կարգ և ոչ ժամակարգ. ամենայն ինչ իւր օ-
րական կամեցողութենէն կը կախուէր, 25-35
տարեկան մարդիկ ի ընդունէր ընդհանրապէս
տղակերտ. և էին գրեթէ աշխարհական բա-
ներով տոգորուած մտքեր և արտեր, ընդհան-
րապէս իրր ի միջոց անաշխատ լաւ ապրելու
քահանայութեան զիմողներն: Արգիլեալ էր
տպակ պիք ունենալ, ամէն սողունիլիք գրեւոր
էր. աստուածաբանութիւնն անգամ Գիտոյն
տղայ գրուածքէն օրինակել կուտար. քահանայ
չէր պատարաստուեր, այլ կը ներկուէր: Բազ-
մաթիւ աշակերներէն ոչ որ իր գիտութիւնն
ունեցաւ. այսօր հայ կաթողիկոսաց համար ի
կովկաս եպիսկոպոսացու կը փնտռուի և յի-
գուսիր. և տէրութիւնն անգամ կ'ըսէ որ Հա-
յակովկաս բնակող հայ կաթողիկոսաց քահա-
նաներէն ոչ որ կայ եպիսկոպոսացու. ինչէն ե-
ղաւ այսպէս, ինչով եղաւ և ինչ նպատակի

համար եղաւ. ժամանակն պիտի յայտնէ. և
հանձն Արարատեանի յիշատակներէն:

1876ին ուզեց ընդհանուրին սպառնացող
կործանմանէն փախիլ. Ժողովեցան հայ կաթո-
լիկեայ քահանայք և Ժողովրդեան մեծամեծ-
ներն յԱլաշխան աղօթիցին, երբուցեան և միա-
բան: Համայնագրով մը հանգուցեալ բարեցա-
կամ Աղէքսանդր Բ. ին ուղղիցին, ազգային ե-
պիսկոպոս իր խնդրէին: Գլուխ և ոգի Ժողո-
վոյն ինքն Արարատեան էր. սակայն երբ ա-
մէնք ստորագրեցին խնդրագրոյն մէջ, ինքն յետ
կեցաւ և շատորագրեց. ստորագրել դժ մ'համա-
րեց իր ապագայ քաղաքականութեան. իրր
սպասումներ չալ իմացուց թեմական եպիսկո-
պոսին. յայտ մ'ալ Ժողովրդեան յոյսն պարտապի
եղաւ: 1880ին մեծ ուրախութեամբ աւետեցաւ
թէ մեծ Դուռք Միքայէլի շնորհիւ, որ ժամանա-
կին փոխարքայ էր Կովկասում, Արդունից եր-
շակապիշատակ Յիշ. Մշակուպոյս Չաքարեան
անմտղով Անդրկովկասու հայ կաթողիկոսաց վի-
ճակաւոր պիտի հռչակուի. մտրղով հայ կով-
կասն անխտիր ճնայ և ցնծաց. — Իրաւ այս
գեղեցիկ յաղորդութեան կորսնցնելուն պատ-
ճառն երկնայիկ հանգուցելոյն անքաղաքագէտ
և չափազանց զգուշաբար պատասխան էր մեծ
Դրային ճոխ և վեհ խոստովեց, սակայն Միքո-
ցիսայի հոգեւոր կառավարութեան աւագ վար-
չին ճարտար գրչին կտաքեր ալ երեւցան տխուր
անշաղկապութեան մէջ:

Համայնի և հասակի կարգն Արարատեա-
նէն ետք իրաւամբ Նախապետեանին է. —
Փաւթարու (1) գիւղն ծնած է, հատակակից
Արարատեանի, որուն ընդիջը և գործոց միշտ
կապտակ կեցաւ. — Լուրի, բարեբեր Ժողո-
վորդի գաւաւ. հանճարով թերեւ խոնարհ քան
զԱրարատեան. քաղախարներովն անկէ շատ
պեղազաւ էր: Չունեցաւ անոր անտեղիտարի
նպատակն և ոչ առ այն հասնելու աննկուն
կամքն, բոլոց ինքն ալ գործեց: Երեւանեան
նահանգին Մերակ մասին մէջ Նախապետեան
նախ շինեց տարրական դպրոց ի Փաւթարու,
ինքն նախ տնկեց պըտղատու ծառ ի Մերակ.
մերձակայ գիւղերն օրինակ անաւով ծառադար-
դեցան և դպրոցներն շինեցին. — Գիւղի մը մէջ
իր հնոց սեղանն, դրամն և իր դուրեցներեան
բնակարանն դիրքն, կարգն ու սարքն կը զար-
մացներ և կը մոգէր զամենքն: Երկու անգամ
Երուսալ գնաց. կրկնական և եկեղեցական մա-
սին մէջ նոր գաղափարաց սիրող էր. — Պա-
տուաբեր էր տեղւոյն և նոր իր տեսակին մէջ,
ի Պարսի և ի Վենետիկ տղայ խաւերու գա-

1. Այս տունն Չառ-ճաշ-թարգմանիւն, թուրքերէն
լեզուաւ է: Փաւթարաբերն այն գետոյն անունն է,
ուսկից պիտի խմէին անհրաժեշտ թէ գարսի և թէ զը-
ժոյք զնազնդեմէն. ընտրակալ խմելով բոլոր զաշու
նեղութիւններն պիտի մոռնան, և անաբաղանջ յաւի-
տեան կորսնցուցած բարեբերներն պիտի յիշեն: Անու
յուր խաւերուով, փաղաքներով պարսիկներէն իր զը-
ժապուցած գիւղ Փաւթարու կուտուէ և, որ և անմա-
ռակ իւր զգոյ:

դախարն. Կովկասցի հայ կաթողիկէին՝ յԵւրոպա գտնուած ազգային կրթատեղեաց նամբան քացաւ և ցրցուց (1):

1880 ին ձեռնադրութիւն մ'ալ բրաւ գովելի. իր մին ձեռնաստիւններէն՝ ի Վենետիկ ուսեալ և վարդապետ ժիր՝ ուզեց Միխիլարեան ուխտէն. և անոր ձեռամբ յուսայի և փայլուն դպրոց մը քացաւ. վազեցին հոն շատ ուսումնասեւնչ աղակերտք ամէն կաթողիկէ գիւղէ. սակայն յուսով քացուած դպրոցն անյոյս գոցուեցաւ 1882 ին. — Եթէ չպակսէր վարդապետին գաղափարաց հաստատութիւն, հաստատամտութիւն և քիչ մ'ալ առատածեռութիւն, այսօր Ռուսաստանի հայ-կաթողիկէաց անկեալ վիճակն ողբալու հարկ չէր մնար:

Այլգարդդ Նահապետեան, դարձուր արծուի խոնկ աչերը հարաշուք հայրենեաց անհետ անցելոյն իրայ. մտադրքիմաց թող զայ աւետարանական քաղցր յաւիտենականութիւն. ի նմա սիրով անմահ հոգւոյդ, մինչ կենդանի ես, ամենայն զօհաբերութեամբ կանգնել ջառհար հայրենեաց դաստիարակութիւն, Յիսուսի փառնգով կրօնքն և եկեղեցին. — Վաստաւարու ծրարել կանաքիդ արևապարն նորօրինակ փայլմամբ մը պայծառացուր. այդ անկարելի չէ. Ռուս նորասպան կայսեր մը գութ և սէր առ իւր հպատակ, քանիմաց Միխիլարեանի մը ի Կովկաս գտնուին, ժողովուրդ ունենալ և մամուկայ անիրաւ. բարի կամքով ի միա սին կրնան այդ հրաշքն ներգործել. կաթողիկէ Կովկասն ազատել:

Լևոն ԺԳ. հոգեվարք դարուս մեծ քահանա.

յապեան, իր շքնաց մտաց անսահման հորիզոններովն արդի մարդկութեան քարոյական և հոգեկան վերածնող ոգւոյն և հանճարոյն մարմնացումն է. — Կարապետի կազմող գործեր յղացաւ, ծրագրեց և մարմնացուց. ետամբ Եւրոպայի անտարբերութեան ալէծածան ծովուն վրայ և արևելեան փառապանծ հնադարեան, քայց ախարհականացեալ եկեղեցական դասակարգութեան անապատին մէջ Յովհաննու Մկրտչի դեր կատարեց. դառն և անբողի ճամարտութիւններ անվրդով բերնով և անվեհեր օրտիւ ներկայիս քարոզելով հանդերձ՝ կարեկցութեան և միութեան անուշ ապագայի մը մօտ ըլլալն կ'աւտէ, կը յուսայ և կը յուսացնէ գործովայն շնորհով:

Եկեղեցւոյ այս լայնամիտ Փլուխն գովուածէն աւելի չեմ կարող գովել, ոչ ալ անոր գործերն քննադատելու կը յանդիմանմ. միայն անոր դիմաւոր օրտիւ՝ երկրիս մոռցուած կամ անտեսուած անկիւն մը մասնանիլ կ'ընեմ, Կովկասեան Հայ կաթողիկէաց դառն և յուսահատական վիճակն. որ շատ անկիւններէ և ուրիշ շատ ընդարձակ տեղէ աւելի Լևոն ԺԳի, մը արդահատութեան և սիրոյն է արժանի և կարօտ:

Անդրկովկասու հայ կաթողիկէութիւն դրամ չէ զոր կ'ուզէ. եկեղեցւոյ իշխանութիւն, անմիջական ազդեցութիւն, և ուղղութիւն կը փնտռէ. անոր կարօտով կ'այրի տապիւ. Ազգային եպիսկոպոս չունին. քահանայացուաց դպրանոց կայ. ծխական դպրոցներ գոյութիւն չունին. ուսմանց հարկն անհրաժեշտ. բազմաթիւ և օտարախոհ եկեղեցին գերազդեցիկ տէրութեան ուսումնական պահանջն անդիւմարդի:

Ի՞նչ գերազօր Քահանայապետդ կաթողիկէ Եկեղեցւոյն. ընդ լայն և ընդ երկայն, ի խորութեան և ի բարձրութեան ձգտող սրտիդ ծովածաւալ սիրովն փայփայէ և քու ամենահաւատարիմ կաթողիկէ Կովկասն: Յիշէ, գէթ այս սրտամոլիկ խօսքերուս մէջ, սրտիդ կիպ և աչքդ հեռու դաւակներդ, և վեհիմաց երկնայուն թըրադրութեանց անսալով՝ օգտաբար արտասուէ կաթողիկէ Կովկասու օրհասական վիճակն:

1. Հինգ միայն շիրտակաթի վարդապետներ կան Միխիլարեան: որ կիմայ կը գործեն. ասոնցմէ ոմանց Նահապետեան խաւրած է, ոմանց ալ ինքնաբերաբար զընացած են. ամէնք ալ այսօր պատուաբեր դիրք ունին. քայց ոչ ի կայրենիս: — Որոնց համար որ աւելի իմ ուրիշութեամբ դրամ վտանց Նահապետեան՝ անուց Կովկասու կաթողիկէաց քառա ըրին և ոչ օգուտ, որոնց որ դրամ վտանց քառա, այլ Եւրոպա միայն ցցուց, անուց կայրենեաց օգտին կը խորհին և կը գործեն. ոմանց ալ օրհաւաման ցաւոյ արատուքն աչքերին մեկնեցան Կովկասէն և օտար երկրից տակ աշխատեցան թերեւ և օտար հողի տակ աշխտեց յոգնած ճաշքորդն սաւազնն:

